

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II. TEIL

5. TEILBAND

KURZBEITRÄGE

10. DIE STILBILDENDE FUNKTION
DER BYZANTINISCHEN KUNST



VERLAG

DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN

WIEN 1982

JAHRBUCH DER ÖSTERREICHISCHEN BYZANTINISTIK

Herausgegeben

von

HERBERT HUNGER

32/5

XVI. INTERNATIONALER BYZANTINISTENKONGRESS

WIEN, 4.—9. OKTOBER 1981

AKTEN

II/5



VERLAG
DER ÖSTERREICHISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
WIEN 1982

VASILES KATSAROS

ΜΙΑ ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΜΕ „ΑΝΕΙΚΟΝΙΚΟ“ ΔΙΑΚΟΣΜΟ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΣΤΑΜΝΑ ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ

Με δύο πίνακες

Πολύ κοντά στο χωριό Σταμνά της Αίτωλίας¹ είχα έπισημά - νει από τό καλοκαίρι τοῦ 1969 έναν έρειπωμένο, μικρό, σταυρόσχη - μο ναό, κρυμμένο κυριολεκτικά στό έδαφος· τά διατηρημένα στοι - χεία του έδειχναν από τήν πρώτη έπαφή μέ τό μνημείο πώς έπρό - κειτο γιά βυζαντινό κτήριο. Στήν εύρύτερη περιοχή τής κοινό - τητας ύπήρχαν καί άλλες βυζαντινές εκκλησίες, όπως ό έρειπω - μένος ναός τών 'Αγ. 'Αποστόλων, οί Δύο 'Εκκλησιές καί ό ναός τοῦ 'Αγ. Γεωργίου, μνημεία πού παρουσίαζαν τό καθένα ιδιαίτερο - κι όλα μαζί γενικότερο - ενδιαφέρον γιά τή βυζαντινή τοπο - γραφία τής περιοχής πού μελετοῦσά καί ή οποία άνήκε εκκλησια - στικά στή δικαιοδοσία τής έπισκοπής 'Αχελώου³.

Στά 1975 μαζί μέ τό σημαντικότερο μνημείο τής περιοχής, τό ναό τής έπισκοπής 'Αχελώου⁴, έγιναν εύρύτερα γνωστά καί δύο μνημεία από τήν περιοχή τής Σταμνάς, οί ανώνυμες Δύο 'Εκκλησι - ές⁵. 'Ωστόσο ό ναός τών 'Αγ. Θεοδώρων, άν καί γνωστός στήν το - πική παράδοση τών περιοίκων⁶, εξακολουθοῦσε νά παραμένει άγνω - στος στήν επιστημονική έρευνα. Αὐτός ήταν ό λόγος πού μέ πα - ρακίνησε νά ασχοληθῶ ιδιαίτερα μέ τό μνημείο.

'Από τά τέλη τοῦ 1976 ήταν έτοιμο καί δόθηκε γιά νά δη - μοσιευτεῖ, σέ είδικό τιμητικό τόμο γιά τόν, μακαρίτη πιά, καθηγ. Στυλιανό Πελεκανίδη, σχετικό μελέτημά μου γιά τό ναό τών 'Αγ. Θεοδώρων⁷. 'Ο τόμος αὐτός όμως γνώρισε μιá μακρόχρονη έκδοτι - κή περιπέτεια, χωρίς ὡς τώρα νά δεῖ τό φῶς τής δημοσιότητας. 'Η σύντομη αὐτή ανακοίνωση αποβλέπει στό νά καταστήσει εύρύτερα γνωστό τό αξιόλογο μνημείο⁸.

Τό κτήριο: 'Ο ναός τών 'Αγ. Θεοδώρων έχει σέ κάτοψη τό σχήμα ελεύθερου σταυροῦ (βλ. εἰκ. 1) καί μικρές έσωτερικές δια - στάσεις (6,70 μ. μήκος μέ τήν άψίδα καί 4,35 μ. πλάτος). Διατη - ρεῖ στή σημερινή κατάστασή του μόνο τούς τοίχους, πού κυμαίνον - ται σέ ὕψος από 1,10 ἔως 2,60 μ. (βλ. εἰκ. 2). Οί καμάρες πού κά - λυπταν τά τέσσερα σκέλη τοῦ σταυροῦ καί ό τροῦλλος στή δια - σταύρωσή τους έχουν καταπέσει. Καταστραμμένο είναι επίσης καί τό επάνω τμήμα τής μικρής ήμικυκλικής κόγχης τοῦ Ι. Βήματος (χορδῆς 1,55 μ. καί βέλους 0,90 μ.), πού συνάπτεται στό άνατο - λικό σκέλος τοῦ σταυροῦ. Δύο ανοίγματα, ένα στό κέντρο τοῦ δυ - τικοῦ σκέλους κι ένα στό νότιο, καί δύο μικρές κόγχες, πού ά-

νοίγονται στή βόρεια καί νότια πλευρά της ανατολικής κεραίας (ύψους 0,75 μ., πλάτους 0,50 μ.: ή νότια δέν σώζεται άκέραιη), όλοκληρώνουν τή συνοπτική περιγραφή της διατηρημένης άρχιτεκτονικής του μνημείου.

Τυπολογία: 'Από τυπολογική άποψη ό ναός πού μās άπασχολεῖ άνήκει στήν κατηγορία των μνημείων πού έχουν σέ κάτοψη τό σχήμα έλεύθερου σταυροῦ, τυπολογία πού γνώρισε ευρύτερη διάδοση στίς άνατολικές περιοχές του βυζαντινού κράτους, τή Μ. 'Ασία καί τήν Κύπρο, καί πιο περιορισμένη στή Βαλκανική Χερσόνησο⁹. Στή Δ. Στερεά υπάρχουν άρκετά παραδείγματα ναών αυτού του τύπου τόσο από τους βυζαντινούς όσο καί από τους μεταβυζαντινούς χρόνους¹⁰.

Συγκριτική έρευνα άνάμεσα στά παραδείγματα των ναών σέ σχήμα έλεύθερου σταυροῦ, καί άναφορικά μέ τό θέμα της κατάταξης τους, έντάσσει τό ναό των 'Αγ. Θεοδώρων σέ μιá γενικότερη κατηγορία μνημείων μέ άπαραίτητη προϋπόθεση τήν ίσότητα δύο σκελῶν του σταυροῦ πού άνήκουν στόν ίδιο άξονα, όπου άνήκει τό 57% περίπου των γνωστών έκκλησιῶν της ίδιας τυπολογίας¹¹. Εἰδικότερα όμως ό ναός μπορεῖ νά ένταχθεῖ, σύμφωνα μέ μιá κατάταξη πού συνδυάζει τίς άπόψεις των καθηγ. 'Αν. 'Ορλάνδου¹² καί Νικ. Μουτσοπούλου¹³, στόν τύπο: $B=N<A=\Delta$. Στήν περιορισμένη διάκριση της κατηγορίας αυτής άνήκουν παραδείγματα ναών του έλλαδικού κυρίως χώρου από τήν Κρήτη¹⁴, τή Λέσβο¹⁵, τήν Αἴγινα¹⁶, τήν 'Αττική¹⁷, ή από τή Σερβία¹⁸.

'Η χρονολόγηση του κτηρίου: Εἶναι γνωστό ότι γενικά τά τυπολογικά στοιχεῖα των ναών σέ σχήμα έλεύθερου σταυροῦ δέν προσφέρονται για τή χρονολόγησή τους¹⁹, μέ εξαίρεση ἴσως τήν έμφάνιση ενός συνόλου μνημείων μέ μιá συγκεκριμένη τυπολογία καί μέ τά ίδια κατασκευαστικά δεδομένα στήν ίδια γεωγραφική περιοχή. 'Ασφαλέστερη χρονολόγηση του ναοῦ των 'Αγ. Θεοδώρων παρέχουν ἴσως ό τρόπος κατασκευής καί ή μορφολογία της τοιχοδομίας του.

'Η τοιχοδομία του ναοῦ της Σταμναῆς, από άργούς λίθους καί άφθονο άσβεστοκονίαμα, παρουσιάζει τή μορφή των ζωνῶν πού όρίζονται από μονή ή συνήθως διπλή σειρά πλίνθων άνά 0,30 - 0,35 μ. (βλ. εἰκ. 2). 'Η διάταξη των λίθων σέ στρώσεις μέ παρεμβολή, σέ όρισμένες άποστάσεις, όριζοντίων ζωνῶν από δύο συνήθως σειρές πλίνθων συγκροτεῖ ἕνα σύστημα δομής πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ότι άντιπροσωπεύει ἕνα μεταβατικό στάδιο από τήν παλαιοχριστιανική τοιχοποιία (μέ τίς επάλληλες ζώνες των πλίνθων) στήν τοιχοδομία ενός συνόλου έλλαδικῶν μνημείων του 10ου αἰ.

(μέ ζώνες από μία σειρά πλίνθων)²⁰ μερικά από τά όποια γειννίζονται μέ τό ναό πού μās άπασχολεί. 'Από τήν άποψη αύτή ή τοιχοδομία του ναού τής Σταμνās μπορεί νά θεωρηθεί άρχαϊκότερη από τήν τοιχοδομία τών ναών τής Μέντζενας²¹, τής Τριμυτούς²², τών άνωτερων μερών τής τοιχοποιίας τής Μάστρου²³ καί τής 'Αγ. Τριάδας τής περιοχής Μαύρικας²⁴. "Αν συνεξετάσει κανείς τίς τυπολογικές όμοιότητες, τήν κατάσταση διατήρησης (μέ τή μεγάλη έπιχωμάτωση), τά κατασκευαστικά καί μορφολογικά δεδομένα άνάμεσα στην 'Αγ. Τριάδα καί τούς 'Αγ. Θεοδώρους, μπορεί νά καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τά δύο μνημεΐα του ίδιου γεωγραφικού χώρου βρίσκονται καί από άποψη χρονολογική πάρα πολύ κοντά: σέ μία περίοδο δηλ. πού καλύπτει τό μεταίχμιο του 9ου-10ου αϊ.²⁵ 'Αλλά καί από τήν τοιχοδομία τών Δύο 'Εκκλησιών²⁶, παρά τίς όμοιότητες τών ύλικών, ή μορφή τής τοιχοδομίας τών 'Αγ. Θεοδώρων παρουσιάζεται ως άρχαϊκότερη" ώστε τό σταυρόσχημο μνημεΐο στην περιοχή τής Σταμνās εΐναι καί ό παλαιότερος έως τώρα γνωστός ναός της.

'Ο γραπτός διάκοσμος του μνημείου: Τά διατηρημένα λείψανα τών τοιχογραφιών πού διακοσμούσαν άλλοτε τίς έσωτερικές έπιφάνειες του ναού παρουσιάζουν ξεχωριστό ένδιαφέρον, έπειδή : α) άνήκουν άναμφίβολα στο άρχικό κτήριο, συνεπώς αντιπροσωπεύουν πρώιμα δείγματα ζωγραφικής από τήν περιοχή· β) συναντούμε σ'αυτές ζωγραφική μέμηση όρθομαρμαρώσεων, άπηχήσεις έπομένως παλαιότερων αντιλήψεων για διακόσμηση, ή τό μοτίβο του σταυρού, πού έφαρμόστηκε συχνά σέ άνεικονικά προγράμματα μέ πολυποίκιλη προβληματική καί πού συνδέθηκε, όπως εΐναι γνωστό, μέ συνήθειες τής εΐκονοκλαστικής περιόδου. Πρέπει ώστόσο νά τονιστεί ότι χρησιμοποιώ τόν όρο "άνεικονικός" έντελώς συμβατικά, έπειδή τό θεματολόγιο τών διατηρημένων τοιχογραφιών εΐναι άνεικονικό, χωρίς νά παραβλέπω τό γεγονός ότι άγνοούμε έκ τών πραγμάτων στο σύνολό του τό εΐκονογραφικό πρόγραμμα πού έφαρμόστηκε σ'αυτή τήν εκκλησία.

'Ο διάκοσμος τής άψίδας του Ι. Βήματος: Στην άψίδα του Ι. Βήματος σώθηκε τμήμα τοιχογραφμένης έπιφάνειας: τρεις πλατιές ταινίες (πλάτους 0,20 μ.), καστανού χρώματος, σάν παραστάδες, διαμορφώνουν μεταξύ τους διάχωρα, κάμπους πού γεμίζονται μέ συνεχή πρόσ τά επάνω (σέ ύψος 0,59 μ.) γεωμετρικά, ρομβοειδή κοσμήματα (προσπάθεια ν'άποδοθεΐ ζωγραφικά ένθετη τεχνική opus sectile)²⁷ ή βιαστικά σχέδια γεωμετρικών σχημάτων (βλ. εΐκ. 3).

Διαπιστώνει κανείς εύκολα τή συγγένεια αύτου του διακόσμου μέ άνάλογες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες²⁸, ώστε ή άπο-

ψη σύμφωνα μέ τήν όποία έπιβιώνει στό ναό τής Σταμνάς παλαιο-
χριστιανικό θεματολόγιο μπορεί νά διατυπωθεῖ χωρίς έπιφυλά -
ξεις. Προβάλλει όμως εύλογα τό έρώτημα: άποτελοῦσε ή διακόσμη-
ση αὐτή μέρος ενός ολοκληρωμένου θέματος πού άναπτυσσόταν στήν
άψίδα καί άντικαθιστοῦσε καθιερωμένο θεματολόγιο αὐτοῦ τοῦ χώ-
ρου ή δέν ήταν παρά μιá άπό τίς συνηθισμένες διακοσμητικές
ταινίες πού περιτρέχουν συνήθως τά κατώτερα μέρη τῶν τοίχων
στό έσωτερικό τῶν ναῶν;

Τά δεδομένα τοῦ μνημείου έπιτρέπουν τήν άποκατάσταση τοῦ
σχεδίου: τοῦτο τείνει νά ολοκληρωθεῖ ὡς τό ὕψος πού πλησιάζει
τήν ποδιά τοῦ παραθύρου τής κόγχης (σέ ὕψος 1,31 μ.)²⁹. "Αν λη-
φθοῦν ὑπόψη οἱ μικρές άναλογίες τοῦ ναοῦ καί τό ὕψος τής κόγ-
χης, μπορεί ν' άποκλειστεῖ μέ κάποια βεβαιότητα ή ὕπαρξη μορφῶν
στό κοῖλο τής κόγχης τοῦ Ι. Βήματος.

Διαφορετική εἶναι ἐξάλλου ή μορφή τής διακοσμητικῆς ται-
νίας σέ μικρό διατηρημένο τμήμα τοιχογραφημένου ἐπιχρίσματος
στή βόρεια κεραία τοῦ σταυροῦ, 0,40 μ. ψηλότερα άπό τό σημερι-
νό δάπεδο. Τό διακοσμητικό θέμα τής ζώνης μιμεῖται άμυγδαλίτη,
ένῳ στό πολύτιμο ὑπόλειμμα διαπιστώνει κανείς τό χαμηλό ὕψος
τῆς παρυφῆς, μιᾶς καστανοκόκκινης διαχωριστικῆς ταινίας πού ό-
ρίζεται άπό λευκές γραμμές, καί διακρίνει ἔνα κομμάτι άπό τόν
κυανόχρωμο κάμπο τῆς τοιχογραφημένης ἐπιφάνειας, τῆς όποίας ά-
γνοοῦμε τό θεματολόγιο.

Ἡ διακόσμος τῆς κόγχης τῆς πρόθεσης: Στήν κόγχη τῆς πρό-
θεσης άναπτύσσεται τό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ. Ὁ σταυρός
άποδίδεται μέ πεπλατυσμένες τίς ἄκρες τῶν κεραίων, πού άπολή-
γουν στίς γνωστές "σταγόνες" καί τούς χαρακτηριστικούς "λί-
θους" ή "μῆλα". Άπό τή βάση τοῦ σταυροῦ, πού βυθίζεται σέ μιá
κυανόχρομη ταινία μέ ὑποπράσινη παρυφή, ἐκφύονται βλαστοί ἄκαν-
θας, πού άνέρχεται σχεδόν ὡς τό ὕψος τῶν ὀριζόντιων κεραίων (βλ.
εἰκ. 4).

Τό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ συμβολίζει, ὅπως εἶναι γνω-
στό, τή σωτηρία καί τή ζωή· εἶναι φορέας ή πηνή ζωῆς³⁰. Αὐτός εἶ-
ναι καί ὁ λόγος πού τό κατέστησε προσφιλές σ' ὅλους τούς τομεῖς
τῆς βυζαντινῆς τέχνης καί ή συχνή παρουσία του σέ ἔργα ζωγραφι-
κῆς³¹, ἰδίως γλυπτικῆς³², μικροτεχνίας³³, νομισμάτων³⁴ ή σφραγίδων³⁵
άπασχόλησε τόσο τούς παλιότερους³⁶ ὅσο καί νεότερους ἐρευνητές.³⁷
Ὁ G. Millet συσχέτισε τή συχνή παρουσία του μέ τήν εἰκονομα-
χία³⁸. Ὁ D. T. Rice διέκρινε δύο κύματα άνάπτυξης τοῦ μοτίβου. Τό
δεύτερο ρεῦμα κάλυπτε τόν 10ο καί 11ο αἰ. κι άπλώθηκε στό Βυ-
ζάντιο καί τήν Ἰταλία³⁹. Οἱ Γ. καί Μ. Σωτηρίου άναγνώρισαν στοῦς

συμβολικούς χαρακτήρες του "ζωοποιοῦ σταυροῦ" τήν έκφραση ενός πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἀπό τόν 7ο ὥς τόν 11ο αἰ.⁴⁰ Εἶναι γνωστή ἐπίσης ἡ ἔκταση τῆς λατρείας τοῦ σταυροῦ στίς ἀνατολικές ἐπαρχίες τοῦ Βυζαντίου ἀπό πρωιμότερους χρόνους ἀλλά καί κατά τήν ἴδια περίοδο⁴¹.

Στό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ τῆς Σταμνᾶς ὑπάρχουν ἱ - διαίτερα χαρακτηριστικά πού ἀπομακρύνουν τήν παράσταση ἀπό ἀνάλογες ζωγραφικές ἀπεικονίσεις σέ τάφους τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου⁴² ἢ ἀπό μεταγενέστερες ἀποδόσεις τοῦ ἴδιου θέματος σέ τοιχογραφίες τοῦ 11ου⁴³, 12ου⁴⁴, 13ου⁴⁵, καί 14ου⁴⁶ αἰ. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ παράσταση τοῦ σταυροῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων βρίσκειται πιά κοντά στή μορφολογία παρόμοιων θεμάτων πού συνηθίζονται κατά τόν 9ο καί 10ο αἰ., τόσο στά λεγόμενα μνημεῖα τῆς εἰκονομαχικῆς περιόδου⁴⁷ ὅσο καί σέ ἄλλους ναοῦς τῆς Μ. Ἀσίας καί τῆς Ἀρμενίας⁴⁸, στίς σύγχρονες εἰκόνες τῆς Μ. Σινᾶ⁴⁹ ἢ σέ ἔργα μικροτεχνίας καί μεταλλοτεχνίας τῆς ἐποχῆς⁵⁰. Ἡ "ἀρχαϊκότητα" ὅμως τοῦ σταυροῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων μπορεῖ νά διαπιστωθεῖ σέ συγκριτική παράθεση τῆς παράστασης μέ μιᾶ τοιχογραφία ἀντίστοιχου θέματος τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ ναοῦ τοῦ Ραβδούχου, πού χρονολογῶ - ἔχοντας ὑπόψη μου καί τά συμπεράσματα τοῦ Π. Μυλωνᾶ γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ⁵¹ - στό γ' τέταρτο τοῦ 10ου αἰ. Οἱ ἀναλογίες μεταξύ τῶν παραστάσεων εἶναι ὀλοφάνερες: μήλα, σταγόνες, φυλλαράκια στίς γωνίες, στή διασταύρωση τῶν σκελῶν⁵². Ἀλλά ἡ τεχνοτροπική ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν - ὁ τρόπος π.χ. πού ἀποδίδονται οἱ "ἀκρέμονες" τῶν κεραίων σταγόνες, ἡ σχηματοποίηση στήν ἀπόδοση τῶν βλαστῶν καί τέλος ἡ διάταξη τῶν συντομογραφημάτων [IC-XC/NI] ΚΑ⁵³ στήν ἀγιορείτικη τοιχογραφία - φανερώνει πόσο μακριά βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Σταμνᾶς ἀπό τό πνεῦμα τῶν "στροβιλιστικῶν" ἀποδόσεων τῶν βλαστῶν καί πού τήν ἀρχή τους, ἂν δέν ἀπατῶμαι, πρωτοσυναντιᾶ κανεῖς στήν τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ραβδούχου.

Ἡ λυροειδῆς διάταξη τῶν βλαστῶν μέ τήν ὀλοζώντανή τους κίνηση, ἡ ἀπουσία συνοδευτικῶν ἐπιγραφῶν καί ἡ ὑπαρξη κυανό - χρωμῆς ταινίας μέ ὑποπράσινη παρυφή στή βάση τῆς παράστασης τοῦ σταυροῦ - πού μιμεῖται μᾶλλον ἀνάλογες ταινίες πού διατρέχουν τίς βάσεις τεταρτοσφαιρίων τῆς κόγχης σέ ναοῦς τοῦ 9ου αἰ.⁵⁴ -, τέλος, ἡ ὑφή τῶν χρωμάτων καί ὁ τρόπος ἐπίθεσής τους στίς ἐπιφάνειες (ὠχροκίτρινος κάμπος πάνω στόν ὁποῖο διαγράφονται καστανά⁵⁵, στιλπνά περιγράμματα κι ἀπλώνεται λεπτός, σχεδόν διάφανος⁵⁶, ὁ χρωματισμός τῶν εὐρύτερων ἐπιφανειῶν) εἶναι στοιχεῖα πού ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι ἡ χρονολογική τοποθέτηση

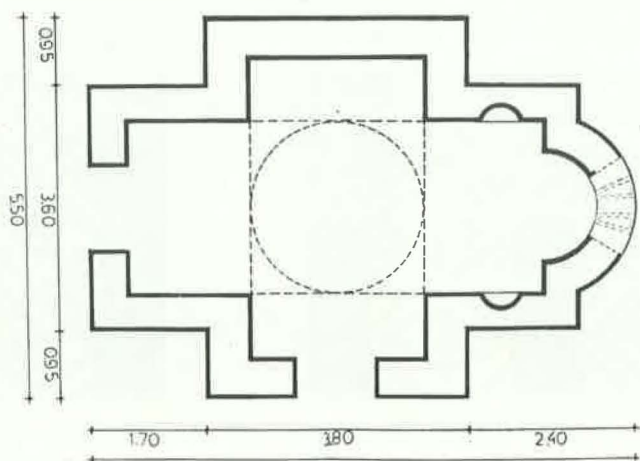
τῆς τοιχογραφίας στήν ἴδια ἐποχή μέ τήν κατασκευή τοῦ ναοῦ δέν ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα.

Προβλήματα καί γενικότερα συμπεράσματα: Τά πενιχρά δεδομένα τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων πού ἐξετάσαμε συνδέουν τό μικρό μνημεῖο μ' ἓνα σύνολο γενικότερων ζητημάτων: Ἡ τεχνοτροπική ὁμοιότητα τοῦ διακόσμου τῆς ἀψίδας μέ ζωγραφικές μιμήσεις ὀρθομαρμάρωσης τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου ὀδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι θά ὑπῆρχαν πιθανότατα στή στενότερη περιοχή παλαιοχριστιανικά μνημεῖα μέ παρόμοιο διακόσμο⁵⁷, ὥστε νά θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ζωγράφος τοῦ ναοῦ τῆς Σταμνᾶς παρακολουθεῖ καί μεμεῖται ἀνάλογα πρότυπα.

Ἡ ἐπιβίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ τρόπου διακόσμησης - μίμησης *opus sectile* στά τέλη περίπου τοῦ 9ου αἰ. φανερώνει τή συνέχεια τῶν παραδόσεων καί τή στενή ἐξάρτηση τῆς μεσοβυζαντινῆς τέχνης ἀπό τήν παλαιοχριστιανική. Τέτοιου εἵδους συμπεράσματα δέν εἶναι ἄμοιρα ἱστορικῆς σημασίας γιά τή στενότερη περιοχή.

Πιό σύνθετη προβληματική παρουσιάζει τό θέμα τῆς σχέσης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Σταμνᾶς (ἰδίως τό θέμα τοῦ σταυροῦ) μέ τά ἀνατολικά προγράμματα διακόσμησης καί τό εὐρύτερο ρεῦμα τῆς λατρείας τοῦ σταυροῦ⁵⁸. Μόλο πού ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιά ἀνατολικές ἐπιδράσεις στήν περιοχή τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελῶου - πού διαπιστώνονται τόσο στίς πρώιμες τοιχογραφίες τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας⁵⁹ ὅσο καί στήν τοιχογράφηση τῆς ἀΐφης τῆς μονῆς τοῦ Κρεμαστοῦ⁶⁰, λίγο ἀργότερα - ἓνα ἀνατολικό ρεῦμα πού θά μετέφερε ἀπευθείας τέτοιες ἀντιλήψεις στό διακόσμο τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Σταμνᾶς πρέπει μάλλον ν' ἀποκλειστεῖ. Παράλληλα πρέπει ν' ἀποκλειστεῖ καί ἡ σχέση τοῦ "προγράμματος" τοῦ ναοῦ μέ τήν εἰκονομαχία, ἀφοῦ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ σταυροῦ κατακλύζει τό Βυζάντιο καί σέ ἐποχές ἀργότερα ἀπό τήν εἰκονομαχική περίοδο⁶¹. Θά πρέπει ὥστόσο νά ἐπισημανθεῖ καί ἡ περίπτωση τῆς συνύπαρξης ἀνεικονικῶν καί εἰκονιστικῶν θεμάτων πού ἐφαρμόστηκε στήν Ἐπισκοπή Εὐρυτανίας⁶² καί πού ἴσως ἀντιπροσώπευε ὀρισμένες ἀντιλήψεις πού κυριάρχησαν στήν περιοχή κατά τό β' μισό τοῦ 9ου αἰ. Ἡ πενιχρή ἐνδειξη ὅτι στό νάο τῆς Σταμνᾶς ἀπεικονίστηκαν ἴσως καί εἰκονιστικές παραστάσεις ἐπιτρέπει τήν ἀνίχνευση τῆς πιθανῆς ἐξάρτησης ἀπό τήν Ἐπισκοπή.

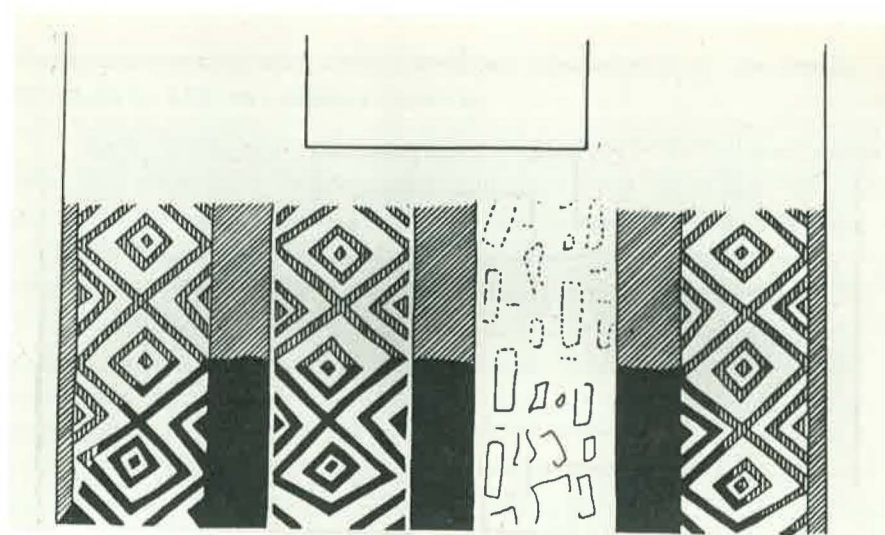
Ἡ ἔνταξη τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων στή ναοδομική δραστηριότητα μιᾶς περιόδου πού ἀκολουθεῖ τήν ἄνοδο στό θρόνο τοῦ Βυζαντίου τοῦ Βασιλείου τοῦ Α' συνδέει ἀναπόφευκτα καί αὐτό τό μνημεῖο μέ τό σύνολο τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται



1. Ἡ κάτοψη τοῦ μνημείου (σκαρίφημα)



2. Βόρειος τοῖχος τοῦ ναοῦ (τοιχοδομία)



3. Σχέδιο τοῦ διακόσμου τῆς ἀψίδας (ἀνάπτυγμα)



4. Ὁ φυλλοφόρος σταυρός τῆς κόγχης

μέ τό γενικότερο ζήτημα τών ιστορικών περιπετειών τής περιοχής καί τό "πολιτικό" πρόγραμμα πού εφαρμόζει ή κεντρική έξουσία γιά τήν έδραίωση τής κυριαρχίας της στό χώρο, μέ στόχο, όπως υποθέτει ό Η. Megaw⁶³, τήν έξουδετέρωση (έξελληνισμό, έκβυζαντινισμό) τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου. Τό γεγονός ότι στή Δ. Στερεά δέν συναντᾶ κανείς "έπιβλητικά οίκοδομήματα προπαγάνδας"⁶⁴, ἀλλά ταπεινά κτίσματα, δημιουργήματα ἀνθρώπων μέ περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες, ένισχύει τήν ἄποψη ότι ή έρμηνεία τοῦ φαινομένου, παράλληλα μέ τήν έπιχειρηματολογία τοῦ Δ. Πάλλα⁶⁵, θά μπορούσε νά ἀναζητηθεῖ καί στίς πρωτοβουλίες τών κατόικων πού έπαναδραστηριοποιούν μέ τίς προσπάθειές τους τήν ιστορική ζωή τοῦ τόπου, μέσα σ' ένα κλίμα περισσότερης σιγουριάς πού τήν ένέπνεαν οἱ νέες συνθήκες ἀλλά καί μιᾶς ζωῆς ἄργου ρυθμοῦ, πού κινεῖται στά πλαίσια τής συνέχειας τής βυζαντινῆς παράδοσης. Τούς δεσμούς μέ τή γνώριμη στήν περιοχή βυζαντινή παράδοση ἀναγνωρίζει εύκολα κανείς καί σέ μικρότερα έργα, ὅπως εἶναι ό ναός τών Ἀγ. Θεοδώρων.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Γιά τήν περιοχή βλ. Α. Philippson, Die griechischen Landschaften. Bd. II, Teil II. Das westliche Mittelgriechenland und die westgriechischen Inseln. Nebst einem Anhang: E. Kirsten, Beiträge zur historischen Landeskunde des westlichen Mittelgriechenlands und der vorgelagerten Inseln, Frankfurt am Main 1958, σ. 345-346.
2. Βλ. σχετική ἀνακοίνωση στό περιόδ. Κληρονομία 12, 1980, σ. 369 σημ. 15 καί σ. 385 σημ. 75.
3. Ἡ Ἑπισκοπή μνημονεύεται γιά πρώτη φορά στή Διατύπωση τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (901/2), βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική εἰς τήν δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 7 σημ. 7 (στό ἐξῆς ή παραπομπή: Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική).
4. Ὁ. π., σ. 11-20 καί 179-181.
5. Ὁ. π., 41-45 καί 187-188. Μνεῖα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Σταυρῶς βλ. Ὁ. π., σ. 44 σημ. 1. Ὁ έρειπωμένος ἄγνωστος μονόχωρος ναός τών Ἀγ. Ἀποστόλων βρίσκεται στήν τοποθεσία "Ἑλληνικά".
6. Σχετική "παράδοση" καί γιά τή χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στήν πρώτη χυλιετηρίδα κατέγραψε ό φιλόλογος Κ. Σ. Κώνστας (Χριστιανικά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, περίοδ. Στερεά Ἑλλάς 16, 1970, σ. 9/137). Ὁ κ. Κώνστας, ὅπως μέ πληροφόρησε ό ὕδιος, δέν εξέτασε προσωπικά τό μνημεῖο.
7. Στό μελέτημά μου αὐτό ἀναφέρθηκαν καί κάποιες παραπομπές: Βλ. Ἑλληνικά 30, 1977/78, σ. 424 σημ. 1. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακά, Ἡ τεχνική opus scutellatum στήν έντοίχια διακόσμηση. Συμβολή στή μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπό τόν 1ο μέχρι τόν 7ο μ. Χ. αἰῶνα μέ βάση τά μνημεῖα καί τά κείμενα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 184-185 σημ. 68 (καί β' έκδοση 1980, σ. 156 σημ. 3) κ. ἄ.
8. Ἀς ἐπιλύσουμε ότι ή ολοκληρωτική ἀποκάλυψη, ή διάσωση καί ή φροντίδα τοῦ μνημείου - ὅπως καί τών ἄλλων μνημείων τῆς Σταυρῶς - δέν θ' ἀργήσει νά πραγματοποιηθεῖ.
9. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναός τοῦ Ἀν-Λέου εἰς τό Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ 6, 1972, περ. Δ', σ. 150-153 καί σημ. 7-24, Βλ. ἐπίσης Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 107-109, ὅπου καί βιβλιογραφία.
10. Μνημονεύω ἀπλῶς τοῦς βυζαντινοῦς ναοῦς τοῦ θεολόγου στό Εὐπάλαιο Δωρίδος, (πιθανῶς) τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου στή Βαράσοβα, τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς Κ. Εὐν -

- νοχωρίου, τῶν Ἀγ. Θεοδώρων Σταυρῶν, τῆς Ἀγ. Τριάδας στὴν περιοχὴ Μαύρικας καὶ τῆς Ἀγ. Σοφίας Βουλήσεως. Ἀπὸ τὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τοῦ χώρου μπορεῖ ν' ἀναφερθοῦν ἐδῶ ὁ "Ἀγ. Νικόλαος Λίτωλικοῦ, ὁ Προφήτης Ἡλίας στὸ Δραγαμέστο, ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ στὰ Παλιάμπελα, δὺὸ μνημεῖα τῆς Βόνιτσας (ἡ Παναγία τῆς Χώρας καὶ ἡ Κοίμησις τῆς περιοχῆς Ἀμαδεροῦ) καὶ ἡ Ἀγ. Παρασκευὴ Σαρδηνῶν Βάλτου.
11. Σὲ σχετικὴ ἐλδολιότερη ἔρευνα ἔλαβα ὑπόψη ὅλα τὰ δημοσιευμένα μνημεῖα.
 12. Βλ. ABME 7, 1951, σ. 46-60 καὶ κυρίως ABME 6, 1948, σ. 88-92.
 13. Ν.Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαιαχώρα τῆς Αἰγίνης, Ἀθῆναι 1962, σ. 235-240.
 14. Βλ. G. Gerola, Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, II, Venezia 1908, σ. 207, εἰκ. 175' σ. 210, εἰκ. 185.
 15. Βλ. Σ. Χαριτωμάδου, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικά τῆς Λέσβου, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 75, σχεδ. 2.
 16. Βλ. Ν.Κ. Μουτσοπούλου, Ἡ Παλαιαχώρα τῆς Αἰγίνης, σ. 151, εἰκ. 51.
 17. Βλ. Χ. Μπούρα, Ἀ. Καλογεροπούλου, Π. Ἀνδρεάδης, Ἐκκλησιᾶς τῆς Ἀττικῆς, Ἀθῆναι 1969, σ. 165, σχεδ. XV. Βλ. ἐπίσης Εὐρετήριον Μεσαιωνικῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 203, εἰκ. 273.
 18. Βλ. Α. Đorđko, Monumentalna i dekorativna arhitektura Srbije, Beograd 1953, σ. 56, εἰκ. 50.
 19. Βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, σ. 184.
 20. Βλ. σχετικὰ, ὁ. π., σ. 143.
 21. "Ο. π., σ. 38, πλν. 24αβ.
 22. "Ο. π., σ. 31, πλν. 14αβ.
 23. "Ο. π., σ. 16, πλν. 1α, 6α.
 24. "Ο. π., σ. 51, 142, πλν. 34β.
 25. Γιά τὴ χρονολόγησιν τῆς Ἀγ. Τριάδος βλ. ὁ. π., σ. 186.
 26. "Ο. π., σ. 42, πλν. 28α, 29αβ.
 27. Πρβλ. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτσακᾶ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile, σ. 156.
 28. Ὁ διάκοσμος τῆς Σταυρῶν μελετᾶται ἀδέξια τὺς ἀρχιτεκτονικὰς διακοσμῆσεις καὶ παρατηροῦμε κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν κυρίως ἐποχὴ σέ ζωγραφικὰς μνημῆς ὁδομαρμάρωσης. Γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὺς διακοσμῆσεις βλ. τὸ σχετικὸ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου τῆς Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτσακᾶ, Ἡ τεχνικὴ opus sectile, σ. 107-120, ὅπου καὶ πλοῦσι βιβλιογραφία. Πρβλ. ὁ. π., πλν. 54-56.
 29. Ἀπὸ τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδας σώθηκε μέρος (σέ ὕψος 0,12 μ.) τοῦ βόρειου σταθμοῦ, καὶ μᾶς βοηθᾷ σὺν τὸ ἀναπαραστήσουμε σέ μικρὸ, τρίλοβον, τῆς μορφῆς μᾶλλον τοῦ Αὐτοῦ Ἐκκλησιῶν (βλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἀρχιτεκτονική, πλν. 28αβ) ἢ τοῦ Ἀγ. Βασιλείου τῆς Γέφυρας τῆς Ἀρτας (ὁ. π., πλν. 32α, 33α).
 30. Βλ. σχετικὸ ἄρθρον τοῦ P. A. Underwood, Fountain of Life in manuscripts of the Gospels, DOP 5, 1950, σ. 43-138.
 31. Βλ. N. et M. Thierry, Églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dağı, Paris 1963, σ. 71-72, πλν. 36bc. G. P. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinberger von Ortahisar, JOB 18, 1969, σ. 241, εἰκ. 2 καὶ σ. 244. J. Spatharakis, The portraits and the codex Paris. Gr. 510, CahArch 13, 1974, σ. 98. K. Weitzmann, The monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The icons, τόμ. Α', Princeton, New Jersey 1976, σ. 85 σημ. 11-13 καὶ πλν. CVII, b(B 52) καὶ XCI, 6(B 37). Θεολ. Χ. Ἀλιμπράντη, Ἀνασκαφὴ εἰς Ἅγιον Χαράλαμπον Μαρωῆας Κομοτηνῆς, ΕΦΕΣ 42, 1975/76, σ. 226, εἰκ. 8, 9. Βλ. ἀκόμη D. I. Pallas, Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaria, zur Tradition der bilderlosen Kirchengrausstattung, JOB 23, 1974, σ. 311-314 καὶ A. W. Epstein, The "Iconoclast" churches at Cappadocia, Iconoclasm, Birbingham 1977, σ. 103-112, εἰκ. 23-25.
 32. Βλ. Χ. Μπάρλα, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Σουβάλας, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὁρλάνδον, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1967/68, σ. 321, πλν. XCVIII-CI. M. E. Frazer, Church doors and the gates of Paradise: Byzantine bronze doors in Italy, DOP 27, 1973, σ. 148 σημ. 10, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ κατάλογος τῶν παραπομπῶν ἀναφορικὰ μὲ τὸν τομεᾶ τῆς γλυπτικῆς, θὰ μπορούσε νὰ διευρυνθεῖ ἐξαιτίας τοῦ πλῆθους τῶν κατὰ καιροὺς εὐρημάτων.
 33. A. Grabar, Quelques reliquaires de Saint Démétrios et le martyrium du Saint à Salonique, DOP 5, 1950, σ. 6-7, πλν. 12, 14. J. Beckwith, The Art of Constantinople, London 1968, σ. 79, εἰκ. 98, σ. 91, εἰκ. 116. A. Bank,

- Byzantine Art in the Collection of Soviet Museums, Έκδ. H. N. Abrams 1977, εικ. 115, 203, 260 καὶ σ. 292, 309-310, 320.
34. N.A. Mouchmov, *Patricularités des monnaies bulgares*, BZ 30, 1930 σ. 629, εικ. 12, σ. 630, εικ. 16. H. Lonquet, *Introduction à la numismatique byzantine*, London 1961, πίν. XVII, 289, 290. Ph. Grierson, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection*, 32, Washington 1973, πίν. LXVIII.
35. B.L.D.T. Rice, *The Leaved Cross*, *Byzantinoslavica* 11, 1950, σ. 72 σημ. 2, σ. 73 σημ. 11.
36. B.L.G. Millet, *Les iconoclastes et la Croix à propos d' une inscription de Cappadoce*, BCH 34, 1910, σ. 96-109. D.T. Rice, *The Leaved Cross*, άνατ. Var.Repr., London 1973, VII.
37. J. Flemming, *Kreuz und Pflanzenornament*, *Byzantinoslavica* 30, 1969, σ. 88-115.
38. G. Millet, *Les iconoclastes et la Croix*, σ. 98 κ. έ.
39. D.T. Rice, *The Leaved Cross*, σ. 80.
40. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, 'Η βασιλική τοῦ 'Αγ. Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης, 'Αθήναι 1952, σ. 201. Πρβλ. Δ. Εὐαγγελίδου, *Εἰκονομαχικά μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκη*, AE 1937, τεύχ. Α', σ. 349. Βλ. ἀκόμη Ν.Κ. Μουτσοπούλου, 'Ερευνες στὴν Καστοριά καὶ τὸν 'Άγιο 'Αχίλλειο, 'Επιστημονική 'Επετηρὺς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 2, 1965, σ. 150-158, ὅπου ἐξετάζονται ὀρισμένα μορφολογικά χαρακτηριστικά τοῦ θέματος καὶ παρατίθεται σχετική βιβλιογραφία.
41. Βλ. γενικὰ Ν. Thierry, *Iconographie et Culte de la Croix en Asie Mineure, en Transcaucasie et en Syrie et Mésopotamie byzantine*, *Annuaire* 34, 1972, σ. 209-212. Πρβλ. J. Lafontaine-Dosogne, 'L' église aux trois du Güllü dere, *Byzantinon* 35, 1965, σ. 182.
42. G. Becatti, *Scavi di Ostia*, VI, Roma 1967, πίν. LXVI 4, 5. Ν. Νικονάνου, *Καμαρωτός τάφος μετὰ τοιχογραφιῶν ἐν Θεσσαλονίκη*, AAA 2, 1969, σ. 178, 180 καὶ εικ. 1.
43. P. L. Vocotopoulos, *Fresques du XI^e siècle à Corfou*, *Cah Arch* 21, 1971, σ. 164, εικ. 6.
44. 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Η ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, 'Αθήναι 1970, σ. 173, εικ. 105. Βλ. ἀκόμη C. Mango-E. J. Hawking, *The hermitage of St. Neophytos and its wall paintings*, *DOP* 20, 1966, σ. 199, πίν. 118.
45. S. Petković, *Arilije*, Beograd 1965, πίν. 24.
46. Βλ. 'Αννας Τσιτουριδου, 'Η ἐντοχία ζωγραφική τοῦ 'Αγίου Νικολάου στὴ Θεσσαλονίκη. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατὰ τὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 182-183, πίν. 108 (καὶ 118). Στ. Πελεκανίδου, *Καστοριά, I, Βυζαντινὰ τοιχογραφία*, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 144α. Γιὰ τοὺς φυλλοφόρους σταυροὺς τῆς 'Αναστάσεως ποὺ ζωγραφίζονται σὲ παραστάδες θυρῶν ἢ παραθύρων βλ. πρόχειρα 'Αν.Κ. 'Ορλάνδου, 'Η ἀρχιτεκτονική καὶ αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου, σ. 173 σημ. 1. Στ. Πελεκανίδου, *Καλλιέργης, ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 89 κ. έ.
47. Βλ. γι' αὐτὰ A.W. Epstein, *The "Iconoclast" churches of Cappadocia*, σ. 103 κ. έ.
48. N. et M. Thierry, *Églises rupestres de Cappadoce*, σ. 71, πίν. 36 bc. Βλ. καὶ G.P. Shiermenz, *Die Kapelle des Styliten Niketas*, σ. 244.
49. Βλ. K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, τόμ. Α', σ. 85, πίν. CVII, b(B₂) καὶ XCI, b(B₃₇).
50. Βλ. Char. Bouras, *The byzantine bronze doors of the great Lavra monastery on Mount Athos*, *JÖB* 24, 1975, σ. 237-239, ὅπου καὶ σχετική βιβλιογραφία.
51. Βλ. γιὰ τὴν ὡρα Π. Μυλωνά, *Remarks on some lesser pre-paleologian church buildings on Athos*, περὶ ὁδ. Νέα Δομή, τεύχ. Νοεμβρίου 1976, σ. 21. Τὴν ἄποψη γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς τοιχογραφίας σὲ γ' τέταρτο τοῦ 10ου αἰ. ἐνισχύει μιὰ παρατήρηση, ποὺ πιστοποίησε καὶ ἔθεσε ὑπόψην μου ὁ συνάδελφος Θ. Πακαζότος: ἡ τοιχογραφία τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ ἀνήκει σὲ πρῶτο στρώμα ἐπιχρῶματος. Τὴ χρονολόγηση δέχτηκε μᾶλλον καὶ ὁ Σ. Καδᾶς, *Τὸ 'Άγιον Όρος*, 'Αθήναι 1980, σ. 156.

52. G. Millet, *Monuments de l' Athos, I, Les peintures*, Paris 1927, πύν. 97, 2. Για την τοιχογραφία με τους 'Αποστόλους (β' στρώμα) βλ. V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, σ. 212 σημ. 122-123. Πρβλ. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIII^e s. en Grèce*, στο *L' art byzantin du XIII^e siècle (Symposium de Sopoćani 1965)*, Beograd 1967, σ. 63-64.
53. 'Ο Α. Frolow (IC-XC / NI-KA, *Byzantinoslavica* 17, 1956, σ. 100) είχε παρατηρήσει ότι τό "'Ιησοῦς Χριστός νικᾷ" προτιμοῦν οἱ Βυζαντινοὶ σέ μιᾶ ἐποχή μεταγενέστερη ἀπό τήν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων ὥς τά χρόνια τοῦ 'Ιωάννη Τσιμισκή.
54. 'Αγάπης Βασιλάκη, *Εἰκονομαχικές ἐκκλησίες στή Νάξο*, ΔΧΑΕ 3, περ. Δ', 1962/63, σ. 61, πύν. 18α. Ν. Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινά τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, 'Αθήναι 1964, σ. 10-11, πύν. 8.
55. 'Η τεχνική ἀπόδοση τῆς προετοιμασίας καί τὰ χρώματα θυμίζουν ἔντονα τίς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Πρωτόθρονης Νάξου (βλ. *Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εἰκόνες*, 'Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1976, 'Αθήνα 1976, σ. 28-29), πού, ὡς σημειωθεῖ, εἶναι ἀνεικονικές.
56. 'Η τεχνοτροπία χαρακτηρίζει ζωγραφικά ἔργα τοῦ 9ου αἰ., βλ. σχετικά Δ. Εὐαγγελίδου, *Εἰκονομαχικά μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ*, σ. 350-351.
57. Π. χ. ἡ βασιλική τοῦ λόφου "Αγ. 'Ιωάννης Γουριᾶς, πού βρισκόταν πολύ κοντά στή Σταμνά κ. ἄ.
58. N. Thierry, *Iconographie et Culte de la Croix en Asie Mineure*, σ. 209.
59. Μ. Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες 'Επισκοπῆς Εὐρυτανίας*, *Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εἰκόνες*, σ. 28-29.
60. Βλ. *Βυζαντινά* 10, 1980, σ. 29-30 καί σημ. 52-53.
61. A. Epstein, *The "Iconoclast" churches of Cappadocia*, σ. 105.
62. Μ. Χατζηδάκη, *Τοιχογραφίες 'Επισκοπῆς Εὐρυτανίας*, σ. 28.
63. A. H. S. Megaw, *The Scripou Screen*, *BSA* 61, 1966, σ. 20-27. Πρβλ. τοῦ ὕδρου, *Journal of Hellenic Studies* 97, 1977, σ. 238.
64. Δ. Ι. Πάλλα, *'Η Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζαντινή*, 'Επετηρίς 'Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν 6, 1976/77 (1979), σ. 64.
65. "Ο. π., σ. 64-66.